

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Slovo o

Reflections on

Location: Bosnia and Herzegovina

Author(s): Adisa Ahmetspahić

Title: SLOVO O MOSTARU KAO DRUGOM U PUTOPISU CRNO JAGNJE I SIVI SOKO
REBECCE WEST
A WORD ABOUT MOSTAR AS THE OTHER IN REBECCA WEST'S TRAVELOGUE BLACK
LAMB AND GREY FALCON

Issue: 5/2022

Citation style: Adisa Ahmetspahić. "SLOVO O MOSTARU KAO DRUGOM U PUTOPISU CRNO JAGNJE I SIVI SOKO REBECCE WEST". Slovo o 5:633-651.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1093575>

Adisa AHMETSPAHIĆ

UDK 821.111.09 West R.

Izvorni naučni rad

SLOVO O MOSTARU KAO DRUGOM U PUTOPISU CRNO JAGNJE I SIVI SOKO REBECCE WEST

SAŽETAK

Simbioza evropskog i orijentalnog ozračja na Balkanu, posebice na području današnje Bosne i Hercegovine, je oduvijek predstavljala izvor znatiželje za zapadne kulture. Tome svjedoči niz književnih publikacija, među kojima se, prema popularnosti i snazi iznesenih stavova i predodžbi, izdvaja putopis Rebecce West *Crno jagnje i sivi soko* (1941). Brojne publikacije se bave temom balkanizma (zapadnjačke predodžbe o Balkanu) u Westinom putopisu, ali skoro nijedna ne posvećuje pažnju balkanističkoj reprezentaciji Hercegovine u pomenutom putopisu. Poglavlje o Hercegovini sadrži potpoglavlje o Mostaru i okolini u kojem autorica opisuje arhitekturu, religiju, načine odijevanja, i ponašanje muškaraca i žena sa posebnim akcentom na muslimansko stanovništvo. Cilj ovog rada jeste da predstavi neke od primjera balkanističkog diskursa (rasne, etničke, rodne, i religijske) u putopisu *Crno jagnje i sivi soko*, kao i diskurzivne modalitete pomoću kojih Rebecca West konstruira Mostar i okolinu kao Druge. Rad također propituje utjecaj Westinog putopisa na politička previranja u BiH krajem 20. stoljeća, odnosno njegov status književno-političkog diskursa čiji su odjeci danas osjetni u društveno-političkom kontekstu na Balkanu i šire.

Ključne riječi: Mostar, Drugi, predodžbe, Rebecca West, balkanizam

1.

Društveno-političke i historijske prilike na Balkanu već stoljećima predstavljaju izvor znatiželje za zapadne narode i kulture. Međutim, iako je historija interesa za Balkan duga, njen intenzitet se ponajviše veže za 20. stoljeće. U iscrpnoj studiji o Balkanu i balkanizmu pod naslovom *Imaginarni Balkan* (1997)¹, bugarska historičarka Marija Todorova navodi balkanske ratove, vođene u periodu od 1912. do 1913. godine, kao uzročnike koji su istovremeno posijali strah od Balkana i uvjetovali interes za Balkan u ostatku Evrope. Prva decenija 20. stoljeća u zapadnoj Evropi je obilježena osnivanjem i institucionaliziranjem brojnih mirovnih pokreta, a informacije o „barbarizmima“ koji su počinjeni za vrijeme balkanskih ratova su uzdrmale mirovnu atmosferu. 1910. godine je osnovana Zaklada za međunarodni mir Carnegie s ciljem da istraži korijene balkanskih ratova. Četiri godine poslije je sačinjen izvještaj komisije (članovi su bili političke i javne ličnosti iz zemalja zapadne Evrope i SAD-a). Izvještaj je aludirao na necivilizovanost i primitivnost naroda na Balkanu, što se kasnije održavalo kroz druge (ne)službene dokumente i zapise pa je tako Balkan postao „drugo“ (Todorova 1999:17-18), „izmet Evrope, njen problem, njen maloumni rođak“ (Todorova 1999: 98). Katarina Luketić je više pisala o zapadnjačkim predodžbama o Balkanu u knjizi *Balkan: od geografije do fantazije* (2013) i u brojnim člancima, te navodi sljedeće:

U modernim zapadnjačkim kolektivnim predodžbama Balkan je postao otpad ili zvjerinjak Europe, njezin mračan i nepristupačan predio. On je divlja periferija, slijepo crijevo, atavizam na civilizacijskom tijelu Europe, a u dugoj i bogatoj povijesti pisanja o europskom identitetu – naročito od druge polovine 19. stoljeća nadalje – spominje se uglavnom kao njezin najproblematičniji i najprimitivniji dio. Balkan se vidi kao mjesto vječnih konflikata, trajne nestabilnosti i mitskih sukoba, mjesto na kojemu vrijede drukčija pravila od onih u zapadnom svijetu pa zato on nikada neće dostići taj svijet. On je obilježen orijentalnim, istočnjačkim,

1 Knjiga je originalno objavljena na engleskom jeziku pod naslovom *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997.

SLOVO O MOSTARU

azijatskim identitetskim i imaginativnim komponentama i na njemu prebivaju sjevremenski divljaci, barbari, "Bizantinci", "Turci". (Luketić 2013: „Balkan“)

Prvi svjetski rat je produbio interes zapadnih sila prema Balkanu, uzimajući u obzir dobro poznato učešće balkanskih zemalja u Prvom svjetskom ratu s posebnim naglaskom na atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu. Takve okolnosti su zajedno sa tekovinama Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije privlačile kako vladine službenike tako i brojne (puto)pisce širom svijeta poput Arthura Howdena Smitha, Williama Millera, Karla Maya, Edith Durham, i Rebecce West (Todorova 1999: 21) čija djela i danas za mnoge predstavljaju izvor informacija o Balkanu jer, kako Karl Ulrich Syndram ističe, „fiktionalni iskazi ili sudovi uspostavljaju diskurzivne odnose s egzistencijom u stvarnome svijetu“ (2009: 72). Analizirajući djela brojnih britanskih (puto)pisaca i pjesnika poput Lorda Byrona, Lawrencea Durrella, i Rebecce West, Vesna Goldsworthy u knjizi *Izmišljanje Ruritani: imperijalizam mašte* (1998) argumentuje da je britanska književnost 19. stoljeća znatno dominirala u konstruisanju stereotipne slike o Balkanu u zapadnoj Evropi i na američkom kontinentu (1-2). Slika o Balkanu u književnom i izvanknjiževnom diskursu sačinjena od turkofilije/fobije, slovenofilije/fobije (Todorova 1999: 114) je ubrzo postala normativna, a takav diskurs je prepoznat kao balkanizam po uzoru na orijentalizam.

Kako je ranije pomenuto, spektar pisanja o Balkanu je u svjetskoj, a posebno u anglofonoj književnosti, doista širok. Isto se može reći za književno-kritičke analize tih djela, što je slučaj i sa putopisom Rebecce West za čiju se interpretaciju razložno može reći da je tematski istrošena. Međutim, balkanistički diskurs i Westina reprezentacija Drugog sa prostora današnje Bosne i Hercegovine je, prema svim dostupnim pokazateljima i pretraživanjima, u mnogome zanemarena i/ili nedovoljno istražena. Osnovni cilj ovog rada jeste ispitati i analizirati neke od primjera balkanističkog diskursa u putopisu *Crno jagnje i sivi*

soko britanske spisateljice Rebecce West. Drugi dio rada predstavlja teorijski osvrt na balkanizam, korijene balkanizma, kao i balkanističku praksu i njen značaj u književnim i izvanknjiževnim okvirima. U trećem, glavnom, dijelu su predstavljeni i proučeni pojedini primjeri balkanističkog diskursa u putopisu Rebecce West, sa naglaskom na grad Mostar, njegove stanovnike, i okolne gradove.

2.

U studiji *Orijentalizam* (1978) Edward Said govori o zapadnjačkom znanju i stereotipima o Istoku (većinom zemljama Bliskog istoka) i refleksiji tih znanja u književnostima 19. i 20. stoljeća.² Stereotipi o Orijentu su podržavali imperijalizam i evropocentričnu tačku gledišta iz koje je prevlast zapadnoevropskih sila i njihova kolonizacija Orijenta opravdana. Orijentalizam se oslanja na dihotomiju Istok-Zapad, odnosno stvara ontološku i epistemološku relaciju 'mi-Oni'. U orijentalizmu, Orijent je uvijek inferioran u odnosu na Okcident (Zapad), njegova je sušta suprotnost i imaginarij u kojem uvijek vreba neka opasnost po zapadnjake. Balkanizam se, zbog upliva orijentalne kulture i rasprostranjenosti islama na Balkanu, često definiše kao podvrsta orijentalizma, o čemu je iscrpno pisala Milica Bakić-Hayden u knjigama *Gniježđenje Orijentalizma: slučaj bivše Jugoslavije* (1995) i *Varijacije na temu Balkan* (2006). Bakić-Hayden navodi da je suština orijentalizma i balkanizma ista jer se odnose na slične predodžbe, odnosno predodžbe koje su produkt „jednog epistema (načina saznavanja), koji podrazumeva svoju saznavnu perspektivu kao normu objektivnosti“ (2006: 15). Zahvaljujući svojoj političko-ekonomskoj moći, Zapad je promovisao vlastitu i navodnu objektivnost i postavljao se kao mjerilo stvarnosti, pa je tako Balkan koji je vjerski, kulturalno, i politički (bio) povezan

2 Saidovo tumačenje orijentalizma i vrsta orijentalizma je daleko opširnije nego što to rad ovog obima i teme može obuhvatiti, te su stoga izostavljene klasifikacije orijentalizma na koje se Said referira u svojoj knjizi. Ovaj rad nudi uopćenu definiciju orijentalizma u svrhu ilustriranja koncepta balkanizma i njegovih korijenja.

za Orijentom percipiran kao produžetak Orijenta u Evropi.³ Todorova bilježi slično zapažanje pri analizi zapadnjačkih reprezentacija Balkana i navodi da Balkan u zapadnjačkom diskursu ima status „zapadne hipostaze otomanskog istorijskog nasleđa“ (1999: 95). Time je dolazilo do reprodukcije ili gniježđenja orijentalizma. Reprodukcijski orijentalizam na Balkanu je pojačana nakon posljednjeg rata (Bakić-Hayden 2006: 21) te se javlja i u postjugoslovenskom diskursu.⁴

Todorova se ne slaže u potpunosti sa Bakić-Hayden te smatra da balkanizam nije potkategorija orijentalizma nego da su to zasebni koncepti imagologije. Prema Todorovoj, glavna razlika između balkanizma i orijentalizma leži u činjenici da je Balkan „istorijski i geografski konkretna celina“ za razliku od Orijenta koje je isključivo imaginarij i nema geografske granice ili slične precizne odrednice. Nadalje, Todorova prepoznaje orijentalizam kao „imputiranu opoziciju“ a balkanizam kao „imputiranu dvosmislenost“ (1999: 23-39) što će se pokazati na djelu kod Rebecce West koja izražava ambivalentne stavove i percepcije o Balkanu, odnosno o Bosni. Neki od primjera balkanističkog diskursa zagovaraju: da balkanski „stanovnici ne mare za norme ponašanja koje vrijede za civilizirani svijet“ (Todorova 1999: 17), da je Balkan „polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan i poluorijentalan“ (Todorova 1999: 37), da Balkan „u odnosu na Zapadnu Evropu predstavlja jedan antisvet

3 Kathyryn E. Fleming se u radu „Orijentalizam, balkanizam, i balkanska istoriografija“ (2000) referira na mapu Bliskog istoka iz 1911. godine u kojoj je najzapadnija granična tačka Bliskog istoka Banjaluka u BiH, a najistočnija Konja u Turskoj (str. 25), što mnogo govori o reprezentaciji Balkana i Orijenta na geopolitičkoj sceni dugo nakon odlaska Osmanskog Carstva s prostora Balkana. Prijevod sa engleskog jezika objavljen je u časopisu *Filozofija i društvo* XVII, 28:11–31, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

4 O reprodukciji orijentalizma u postjugoslovenskom diskursu je pisala Miranda Levanat-Perić u svom članku „Kako se gnijezdio Balkan na „jugoslovenskoj Atlantidi“ (četiri pogleda na reprodukciju orijentalizma u postjugoslovenskoj književnosti)“, *Liminal Balkans*, No. 6, 2016, str. 1-24. Neki od primjera reprodukcije i/ili osporavanja reprodukcije orijentalizma koje Levanat-Perić navodi su roman *Jugoslavija, moja dežela* Gorana Vojnovića, knjiga eseja *Balkansko brvno* Aleša Debeljka, te eseji „Duša za iznajmljivanje“ Dubravke Ugrešić i „O važnosti uniforme na Balkanu“ Slavenke Drakulić.

– jedan svet pun straha, nestabilnosti i nekontrolisanih konflikata u kome nacionalizam i istorizam sprečavaju civilizovano i trajno rešenje problema“ (Schubert 2006: 19). Rebecca West navodi sličnu predstavu o Balkanu i narodima na Balkanu:

Nasilje je bilo, u stvari, sve što sam znala o Balkanu: sve što sam znala o Južnim Slavenima. Svoje znanje sam crpela iz sećanja na najranije interesovanje za liberalizam, iz sećanja na poispadale listove u džungli pamfleta, povezanih konopcem u najprašljivijim uglovima staretinarnica, a kasnije iz predrasuda Francuza koji reč »Balkan« upotrebljavaju pogrdno označavajući njom rastaquouere' varvarina. Kada su me jednom u pariskom hotelu probudili bučni susedi, čula sam zvuk tri žestoka šamara i ženu koja jecajući viče: »Balkan! Balkan!« Jednom, u Nici, dok sam jela rakove ispred malog restorana u luci, začuli su se pucnji, jedan mornar je teturajući izašao iz susednog bara, a vlasnica je trčala za njim vičući: »Balkan! Balkan!«. (West 2000: 37-39)

West nudi niz značenja termina Balkan koji su se koristili u zapadnoj Evropi da označe nešto nazadno. U engleskom jeziku su zapravo nastale izvedenice *balkanizacija* i *balkanizirati*, te se vrlo često mogu čuti u akademskim krugovima kada je riječ o geografskom rasparčavanju ili nekoj vrsti oprečnosti koja šteti multikulturalnim zajednicama (Todorova 1999: 60-72). Konotacijska vrijednost termina Balkan u zapadnjačkom diskursu je većinom negativna, a rasprostranjena su mišljenja da na Balkanu još uvijek traju ratni sukobi te su narodi s Balkana često stigmatizirani u ostatku Evrope. U nekoliko navrata će Rebecca West naglasiti svoju naklonjenost Jugoslaviji, a u drugim navratima će pak doprinijeti balkanističkom diskursu kroz reprezentaciju vjerskog Drugog. U oba slučaja, tačnije Westine filije i/ili fobije prema Balkanu, radi se o krajnostima koje doprinose stereotipizaciji. Sanja Lazarević Radak smatra da je putopis kao žanr dijelom „karakterološka pseudonauka“ koja određuje pozicioniranje jednog naroda na civilizacijskoj ljestvici te koja u skladu s predstavljenom hijerarhijom odobrava mjere koje bi mogle biti poduzete u svrhu civilizovanja inferiornog naroda (2018: 308).

S obzirom da je putopis Rebecce West dugo bio popularan izvor informisanja javnosti, Westina književna reprezentacija Balkana se tumačila kao činjenica. Američki diplomata Richard Holbrooke koji je imao značajnu ulogu u kreiranju i potpisivanju Daytonskog sporazuma je u svom memoaru *Okončati rat* (1998) napisao da su

mnoge knjige i članci o Jugoslaviji ostavili utisak da je rat bio neizbježan. Najpoznatija knjiga o ovome regionu napisana na engleskom jeziku je putopis Rebecce West. Njeni otvoreni pro-srpski stavovi⁵ i viđenje muslimana kao raso inferiornih su utjecali na dvije generacije čitatelja i zakonodavaca. (22)

Balkanistički diskurs u putopisu Rebecce West je imao i indirektan utjecaj na internacionalne odnose tokom posljednjeg rata na ovim prostorima. Politički putopis *Balkanski duhovi: putovanje kroz historiju* (1993: 3) američkog pisca Roberta Kaplana je nastao dijelom iz Kaplanovog oduševljenja putopisom Rebecce West kojoj odaje priznanje u uvodnom dijelu putopisa. Razni izvori su prenosili da je američki predsjednik Bill Clinton odlučio da ograniči američke intervencije tokom rata u BiH i ne doprinese stabilnosti nakon što je pročitao Kaplanov putopis. Naime, Clinton je stekao utisak da se narodi na Balkanu bore jedni protiv drugih preko 500 godina te da bi SAD trebale ostati izvan sukoba (Reeves 1996: 91-92). Kaplanov putopis, namjerno ili ne, je predstavio narode na Balkanu kao barbare koji ne mogu dugo opstati u miru pa je tako svaka intervencija redundantna. Ovaj primjer balkanizma je donekle osporio Toni White u knjizi *Još jedna budala na*

5 Dio naslova putopisa aludira na prosrpske stavove. Prema srbijanskoj narodnoj epskoj pjesmi „Propast carstva srpskoga“, sivi soko je glasnik poslan od boga Caru Lazaru tokom bitke na Kosovu. Sivi soko je Caru Lazaru ponudio da odabere između carstva na zemlji i carstva nebeskog od kojih je Car Lazar izabrao potonje što je uvrježilo sliku herojstva i herojske pogibije čemu se Rebecca West divila. Prvi dio naslova se odnosi na običaj žrtvovanja crnog jagnjeta od strane žena koje nisu rađale na Đurđevdan kojem je West svjedočila u Makedoniji. U ovom činu je, kao što je to slučaj sa sivim sokolom, West vidjela rađanje i slavljenje novog života koji nastaje smrću. Više informacija se može pronaći u predgovoru Nikole Koljevića koji je preveo ovaj putopis (West 2000: 3-4).

Balkanu: stopama Rebecce West (2006) u kojoj pretežno piše o umjetnosti i urbanizmu na Balkanu, a sam naslov ukazuje na mogućnost krive percepcije Balkana i stvaranja nove vrste balkanizma.

3.

Putopis *Crno jagnje i sivi soko: putovanje kroz Jugoslaviju* je prvi put objavljen 1941. godine te odmah postao bestseller na Zapadu, te stekao reputaciju kao „djelo genija“, kako ga je opisao historičar A. J. P. Taylor. Iako je Jugoslavija predmet Westinog putopisa, on je u Jugoslaviji postao dostupan tek 1989. godine kroz prijevod Nikole Koljevića u skraćenom izdanju.⁶ Srbijski časopis *Književne novine* je 1993. godine objavio prijevod dijelova izostavljenih u skraćenom izdanju u autorstvu Ane Selić (Goldsworthy 1998: 12; 214), čime je prijevod putopisa kompletiran.

Kako i zašto Jugoslavija? Rebecca West⁷ se prvi put otisnula na putovanje Balkanom 1936. godine, nakon što je čula za atentat na kralja Aleksandra I. Karađorđevića u Marseilleu. Atentat ju je preplašio i zaintrigirao:

Čula sam spikera koji je govorio o tome kako je tog jutra kralj Jugoslavije ubijen na ulicama Marselja. Doprli smo do drugog čina misterije koju predstavljamo ovde na zemlji, i znala sam da bi njim mogla početi agonija. Ona zbrdazdola pokupljena znanja,

6 Dio o Hercegovini je izostavljen u prijevodu Nikole Koljevića (u svim izdanjima), te se u kasnijim referiranjima na taj dio oslanjam na original na engleskom jeziku, 2007. izdanje, u mom prijevodu s obzirom na nedostupnost prijevoda Ane Selić. Među razloge za izostavljanje pojedinih dijelova ubraja se činjenica da je prevodilac imao „na umu našeg a ne anglosaksonskog čitaoca. Zato su u ovom izboru izostavljeni opisi onih vidova naše istorije i kulture koji su kod nas odavno postali opšta mesta“ (West 2000: 418).

7 Rebecca West je pseudonim koji je Cicely Isabel Fairfield (1892-1983) preuzela iz drame *Romersholt* Henrika Ibsena. Iako je Fairfield stekla ogromnu reputaciju i popularnost kroz bavljenje novinarstvom, njen književni opus se smatra njenom najznačajnijom zaostavštinom, čemu svjedoči i sam pseudonim Rebecca West koji je u javnosti daleko prepoznatljiviji nego autoricino pravo ime. Detaljnije biografske informacije se mogu pronaći u: Orel, Harold (ur.) (1986): *The Literary Achievement of Rebecca West*, Palgrave Macmillan, New York City.

SLOVO O MOSTARU

kojima svi raspolazemo, upućivala su me na to da je u pitanju delo neke strane sile. Rat mi se činio neizbežnim, i doista bi i počeo da jugoslovenska vlada nije primenila gvozdenu kontrolu nad svojim stanovništvom, tada i kasnije, a i da se nije uzdržala od i najmanje provokativne akcije protiv svojih neprijatelja. (West 2000: 27)

Neizbežnost rata na koju se West referira potvrđuje stigmatizaciju balkanskih naroda kao ofanzivnih. Teritorija Balkana, kako tvrdi američka historičarka Barbara Jelavich, postajala je primamljiva Zapadu „uglavnom samo onda kada je postajala pozornica rata ili nasilja“ (cit. prema Goldsworthy 2003: 45-46). Na područje današnje Bosne i Hercegovine, West stiže iz Hrvatske te putuje iz pravca Hercegovine ka Bosni, kako je putopis u originalu i podijeljen. Poglavlje o Hercegovini sadrži tri potpoglavlja: „Trebinje“, „Na putu“, i „Mostar“. West otpočinje poglavlje o Trebinju sa općim pregledom historijskih prilika na području Hercegovine, referirajući se na nizozemsku princezu i hercegovačku ratnicu Jeanne Merkus koja se, prema predaji, borila protiv Turaka na Balkanu (West 2007: 312). Lazarević-Radak navodi da balkanistički diskurs najčešće

otpočinje predstavama o Turcima kao stanovništvu koje je, u kulturnom smislu, obeležilo Balkan. [...] Turci ostavljaju pečat na prošlost, sadašnjost i budućnost ovih naroda. Ove predstave preći će u ironizaciju u daljem govoru o stanovništvu na Balkanu, određujući njihovu ambivalentnost u odnosu na prostor evropskog i civilizovanog, i omogućujući stvaranje graničnog prostora. (2018: 309)

Sukobi između Merkus i Turaka na ovim prostorima ilustruju sukob Okcidenta i Orijenta gdje se Orijent povezuje s Balkanom i narodima s Balkana, što jeste okosnica balkanističke prakse u Westinom putopisu. Prilikom posjete pijaci u Trebinju, nakon što lokalni vodič naziva muslimansko stanovništvo na pijaci „Turci“, West informiše čitatelja da su muslimani na ovom području originalno Slaveni koji su se poturčili te da su „pravi Turci napustili zemlju za vrijeme austro-ugarske

okupacije“ (West 2007: 314), što je već decenijama uvriježeno mišljenje među narodima na ovim prostorima.

Posmatrajući muslimanke koje su u to vrijeme nosile zarove/vale/velove, West se obraća svome mužu s pitanjem: „Da li misliš da zar doprinosi ženskom šarmu?“, na šta on odgovara: “Da, na neki način, sve izgledaju kao mali škotski terijeri obučeni da izvode trikove, sa onim izraženim crnim njuškama.” (West 2007: 314). Putopis *Crno jagnje i sivi soko* je općenito prožet figurom obespravljenе balkanske žene, posebno muslimanke. Međutim, ono što pripovijedačica i njen muž, koji funkcionišu kao emblem zapadnjačkih predodžbi o Balkanu, zanemaruju jeste da oni stvaraju tu degradaciju maštanjem o mogućim razlozima za nošenje zara, pri tome isključujući religijske razloge/pridržavanje islamskih propisa. U nekoliko navrata se par dvoumi – da li žene muslimanke nose zarove jer ih opresivni patrijarhat primorava na to ili jer žele ostati tajanstvene? U oba slučaja one ostaju nedokučive evropskom pogledu, koji ih posmatra isključivo iz antitetičke pozicije u kojoj su zapadnjačke prakse i percepcije norma a sve što odudara od te norme je prijeporno i Drugo. Diskutujući alteritet i uzajamnost predodžbi u književnoj reprezentaciji, Syndram kaže da predodžbe o Drugom prvenstveno zavise od predodžbi o sebi koje su kulturalno uvjetovane:

Reprezentacija onoga što je Drugo, strano i tuđe korespondira s komplementarnim idejama o tome što je poznato i domaće. Ta međuovisnost autopredodžbi i heteropredodžbi nadilazi granice pojedinačnoga teksta i ulazi u diskurs kulturnog vrednovanja. Imagološka analiza čini tu ekonomiju vrednovanja Sebe i Drugoga eksplicitnom jer povijesni, kulturni i politički preduvjeti koji postoje u pozadini tekstne reprezentacije postaju prepoznatljivima. (2009: 79)

Važno je naglasiti da je reprezentacija žena u balkanizmu kompleksna pošto je riječ o pojavi balkanske žene kao Druge (rasno, etnički), ali i kao same žene gdje se nameću implikacije o rodnoj opresiji. Radi se o dvostrukom ugnjetavanju kroz dominantni diskurs. Pri samom kraju dijela o Hercegovini, West će reći da je primjetna

aura melanholije kod žena u Mostaru i okolini zbog čega ih ona žali. West piše u ime mostarskih žena i definiše ih bez direktne interakcije s njima u kojoj bi one iskazale svoja osjećanja i misli. Time West izražava zapadnjačke androcentrične narative, te zauzima patronizirajuću poziciju u odnosu na žene muslimanke s prostora Balkana. U Predgovoru ovog putopisa, Nikola Koljević ističe da je West bila feministkinja koja se se suprotstavljala „muškom načelu“ (West 2000: 10), a slične tvrdnje se mogu pronaći u brojnim biografijama Rebecce West. Stereotipi koje je West imala o ženama s ovih prostora su proturječni njenoj reputaciji feministkinje. Zapravo, diskurs proizveden u putopisu *Crno jagnje i sivi soko* doprinosi zatomičavanju ženskih glasova i čini epistemičko nasilje o kojem je pisala Gayatri Chakravorty Spivak.⁸

Westin saputnik tvrdi da muslimanke pod zarovima odaju utisak hinjene razvratnosti i provokativnosti koje ga podsjećaju na atmosferu „Nevaljalih devedesetih“ koje se odnose na posljednju deceniju 19. stoljeća u Engleskoj. Ovaj period označava pobunu protiv viktorijanskih društvenih konvencija koje su naglašavale čednost i puritanizam, a među predstavnike se ubraja pisac Oscar Wilde protiv čijeg seksualnog opredjeljenja su podnošene tužbe i zbog kojeg su održavana suđenja. West dijeli muževo mišljenje te nešto kasnije opaža:

Pogledi koje ljudi upućuju zabrađenim ženama pod velom, držanje tih žena koje pokazuje da su svesne tih pogleda, govori o jednom romantizmu koji ima vremena i za sanjarenje i za odluku, zato što je cvet koji niče iz zadovoljnog tela. Ova tradicija mirne senzualnosti muslimanskog je porekla. (West 2000: 132)

8 U eseju „Može li podređeni govoriti“ (1988), Spivak navodi primjer *sati* obreda u hinduizmu (samospaljivanje udovica nakon smrti muža) koji su britanske vlasti zabranile jer su smatrale da je žena takvim obredom prisiljena na samoubistvo. Spivak smatra da je to samoubistvo izbor te ga onaj koji sebe smatra superiornim ne bi trebao ukidati jer ne razumije potlačenog. Na isti način su feministkinje Prvog i Drugog svijeta govorile u ime žena Trećeg svijeta u nastojanju da ih zaštite. Međutim, u takvim nastojanjima je zanemaren glas žena Trećeg svijeta jer neko drugi govori u njihovo ime - o njima se čuje, ali njihovi glasovi se ne čuju.

Muškarci su reprezentirani na sličan način kao i žene: „Muslimani su ulazili s ulica, egzotični u svojim fesovima. Objesili bi fesove i zaputili bi se da igraju damu i ispijaju crnu kafu, nisu se više činili kao muslimani nego kao obični ljudi“ (2007: 327). Balkanizam se u prethodnom primjeru očituje kroz stvaranje vjerskih karakterologija koje naizgled nadilaze ljudske paradigme. Ovakav diskurs promoviše diskriminatorne i međusobno isključive binarnosti, npr. musliman-čovjek, koje stvaraju hijerarhiju bivanja. Pomnija analiza potpoglavlja o Hercegovini pokazuje da je ono bogato primjerima nesenzibilnosti prema vjerskom i kulturalnom Drugom koje produbljuju i obnavljaju imperijalne ideje nadmoći. Može se konstatovati da je kroz čitavo poglavlje o Hercegovini prisutna pripovijedačka/književna kolonizacija, kako Goldsworthy naziva koloniziranje Balkana kroz književnost (2000: x).

Navedeni primjeri također ukazuju na nedostatak želje da se vjerski Drugi upozna jer bi samim time prestao biti Drugi prema kojem se izgrađuje vlastiti osjećaj nadmoći i prema kojem se potvrđuje slika Zapada o sebi kao jedinog ispravnog sistema vrijednosti. Muslimani i muslimanke koje par posmatra u Sarajevu su opisani na manje rezigniran način jer djeluju evropeizirani:

Za susednim stolom sedela je Muslimanka, obučena u svilene dimije sa ljubičastim, purpurnim i zagasito plavima prugama. Njena duga, uska ruka izvila se iz nabora njene odeće da bi kašičicom, iz čaše prenela malo vode u fildžan. Eto to je turska kafa u kojoj plivaju čestice kafe, a hladna kap vode im pomaže da se slegnu. Ponovo je ispružila ruku kako bi zadigla peču, ali tek toliko da bi drugom rukom mogla prineti šoljicu usnama. Kada nije pila, sedela je spokojno dok je blagi povetarac pomagao da se na crnoj feredži otisnu obrisi njenih crta lica. Njen mir nije ličio na držanje zapadnih žena, a ipak su njena otkrivena usta i brada pokazivali neistočnjačko, svetleće skandinavsko belilo. Malo dalje su sedela dva Muslimana na klupi i razgovarala o politici, upirući prstom u novinske naslove. Obojica su bili visoki, koščati, crvenkaste kose i napadno plavih očiju. Da su bili bez fesa, čovek bi mogao pomisliti da su neki danski pomorski kapetani. (West 2000: 130-131)

SLOVO O MOSTARU

Neistočnjački izgled muslimana koje par sreće u Sarajevu narušava njihova očekivanja da su svi muslimani tamne puti, ali je taj izgled kao takav i prihvatljiv jer se doima bliži zapadnjacima i smanjuje prijetnju ili pomiješane osjećaje koji se javljaju kod zapadnjaka prilikom susreta sa vjerskim Drugim. West zapravo poredi muslimane koje je vidjela u Sarajevu sa onima koje je vidjela u Hercegovini. Zašto i kako su drugačiji? Bakić-Hayden smatra da „se svaki region koji je južno i istočno od nas vidi kao konzervativniji i primitivniji“, u ovom slučaju okolina Mostara u poređenju sa Sarajevom, te dodaje da to uvodi ideju „orijentalizma koji se ‘gnezdi’ u samom sebi (nesting orientalisms) i na taj način reprodukuje“ (2006: 36). Dakle, orijentalizam, preciznije balkanizam, je prisutan u oba slučaja s tim što se dijeli na mikroorijentalizme/mikrobalkanizme zavisno od regije koja se posjećuje.

West dalje kaže da muslimanke pod zarovima nisu bile posljednja čudna stvar koju su vidjeli u Trebinju jer ih je lokalni dječak obavijestio da turisti mogu posjetiti staru tursku kuću koja je nekada bila dom poznatog turskog paše. Na vratima kuće ih je dočekaio muškarac koji je radio za tadašnjeg vlasnika kuće, kako West kasnije navodi, i koji im je s oduševljenjem govorio o nekadašnjem haremu i haremskim djevojkama u toj kući potvrđujući svojim opisima predodžbe koje su West i njen muž imali o haremu. Obilazak kuće je trajao kratko jer je par smatrao da je orijentalna atmosfera koju je domaćin nevješto imitirao nesnosna. Slično je pisala i Edith Durham u knjizi *Teret Balkana* (1905) koja kaže da Englezi zaziru od boravka na Balkanu zbog poluorijentalne atmosfere (Todorova 1999: 37), što oslikava engleski ili pak zapadnjački etnocentrizam koji inhibira svaki vid kulturalnog relativizma.

Prije samog dolaska u Mostar, West i njen muž se zaustavljaju u nekom od obližnjih hotela radi odmora. West opisuje toalet u tom hotelu kao „najzapadniji turski toalet koji sam ikad vidjela“ (West 2007: 325). U toaletu je primjetna

rupa u podu sa udubljenjima sa strane za svako stopalo, i česma iz koje teče voda duž brazde a koja je od pomoći u datoj situaciji. Efikasno je u urednom i održavanom domaćinstvu, ali je isto tako

zabrinjavajuće jer pokazuje da postoji više od jednog načina da se uradi bilo što. (West 2007: 325)

Odabir riječi u opisivanju toaleta i sam opis toaleta ne treba proći neopaženo jer ukazuje na evropocentrično viđenje Balkana i njegove povezanosti sa Orijentom. Sintagma „Najzapadniji turski toalet“ se odnosi na geografsku blizinu Balkana kao Drugog (evropsko Drugo) u odnosu na ostatak Evrope. West je uznemirena stilom toaleta jer je on dokaz da „postoji više od jednog načina da se uradi bilo što“, pa čak i obavljanje nužde. Takav prizor podriva zapadnjačko jednoobrazno viđenje svijeta kao i balkanističku epistemološku hijerarhiju u kojoj su zapadnjačke kulturalne matrice na vrhu te hijerarhijske ljestvice. Uočljivo je da zapadnjaci većinu stvari na Balkanu posmatraju kroz baštinu turske carevine, koja je za njih egzotično nazadna što potvrđuje prethodno pomenutu poveznost orijentalizma i balkanizma. Za West i njenog muža, kao zapadnjake, postoji samo jedan ispravan način za uraditi bilo šta – zapadnjački način. Zapad se percipira kao mjesto „univerzalnog života“, te se javlja „bolna činjenica da [su zapadnjaci] gotovo nesposobni zamisliti oblike života koji su temeljno različiti od [njihovih]“ (Alihodžić 2014: 176), što objašnjava Westinu šokiranost. Na kraju, svaki susret sa drugačijom kulturom funkcioniše kao potvrda vlastitih vrijednosti i kao potvrda apriornih predodžbi o Drugom.

Prilikom posjete Mostaru, West je, kako kaže, očarana arhitekturom grada i čistoćom obala Neretve:

Nije bilo nijedne limenke niti papirića. Sigurno to nije zasluga neke službe za održavanje čistoće. Na Balkanu su ljudi skloniji tome da sjede, gledaju, i diskutuju o neredu nego da ga uklone. Vjerovatnije je da je takva čistoća bila zasluga muslimana i njihove ljubavi prema prirodi, posebno tekućoj vodi, koja ih je spriječavala da oskrnave takvo mjesto bacanjem smeća. (West 2007: 326)

Primjer iznad potvrđuje stvaranje stereotipnih karakterologija koje su osim vjerskih i nacionalne. West nanovo objektivizira muslimane pripisujući im kosmičke kvalitete. Ovaj primjer također odražava

dvosmislenost koja se javlja u balkanističkom diskursu – istovremeno stvaranje pozitivnih i negativnih stereotipa o narodima s Balkana. Muslimani na Balkanu, bar oni koje sreće u Mostaru, predstavljaju izvor fascinacija za West. U nekim dijelovima je impresionirana njima dok je u nekim šokirana, što je sasvim uobičajeno u retorici Drugosti: „Strano se može slaviti u svojoj šarmantnoj slikovitosti ili se odbacivati i ocrnjivati kao tuđe i sirovo“ (Syndram 2009: 79). U oba slučaju su daleki, u oba slučaja su Drugi jer pripovijedačica zauzima superiornu poziciju koja dozvoljava odobravanje ili neodobravanje navodnih navika određenog naroda ili vjerske grupe.

Fokus putopisa *Crno jagnje i sivi soko* se nakon vjerskih grupacija pomjera na grad Mostar. West pridaje pažnju austrougarskom i post-austrougarskom hronotopu, koje konstruiše u pozitivnom svjetlu: „Dok Austrijanci nisu došli, Mostar nije imao hotele osim baraka preplavljenih bubama, bilo je teško navići muslimane da prestanu s klanjem životinja na ulicama“ (West 2007: 326). Austrijanci i njihovo kulturalno naslijeđe su percipirani kao tračak Zapada na Balkanu, njima je civilizovanost implicitna te kao takvi daju značenje Balkanu i/ili Mostaru. West konstatuje da je Mostar bio necivilizovan sve „[d]ok Austrijanci nisu došli“ i prekinuli dotadašnje nehigijenske navike. Naglašeno je da su to bile navike imanentne muslimanima u Mostaru, te to potvrđuje njihovu poziciju Drugog. Slično se dešava sa prostornim odrednicama koje pripisuje muslimanskim radnjama i kućama: „Čak i danas je prosječna muslimanska radnja antiteza muslimanskoj kući. To je bijedna rupa, često bez stakla s prednje strane, koja mora da je hladna zimi i zagušljiva ljeti, a proizvodi i dobra u njoj su izložena u fantastičnom neredu“ (West 2007: 326). Zazor prema vjerskom Drugom donekle baca sjenu na zazor od općenitog Drugog, ali ne umanjuje njegovo postojanje. Naime, kada opisuje nošnju muslimana u Mostaru, West kaže da je takva nošnja od pomoći tokom vrelih ljetnih dana s obzirom da prekriva skoro cijelo tijelo. S druge strane, West navodi da ne razumije upotrebnu svrhu tradicionalne mostarske nošnje:

Nema takvog opravdanja za tradicionalnu mostarsku nošnju. Ona se sastoji od muškog kaputa, sašivenog od crnog ili plavog platna, prevelikog za ženu koja će ga nositi. Krojen je tako da ima krutu vojničku kragnu, vrlo visoku, možda čak osam ili deset inča, koja je izvezena zlatnim koncem s unutrašnje a ne sa spoljašnje strane. Nikada se ne nosi kao kaput. Žena ga navlači preko sebe, podižući ramena kaputa iznad svoje glave, tako da kruta kragna pada naprijed i strši ispred nje poput vizira, a ona može sakriti svoje lice ako stisne rubove kragne zajedno, tako da ne mora nositi veo. Rukavi mogu visiti ili se zašiti na leđima, ali ništa se ne može učiniti sa suknjama koje se vuku po zemlji. [...] Vrlo je nepogodan za kišu ili grub teren, i žena ne može nositi ili voditi dijete dok ga nosi. [...] Stroga ali i privlačna ljepota kaputa stavlja poseban i zastrašujući naglasak na značenje urođeno svim onim istočnjačkim stilovima nošnje koje sakrivaju žensko lice. To značenje se ne odnosi direktno na seksualnost; ono proizilazi iz stanja uma koje je manje lično, čak metafizičko, ali dovoljno primitivno da izazove mučninu (West 2007: 329-330)

Osim što ne može razlučiti upotrebnu svrhu, doima se da pripovijedačica ne može/ne želi dokučiti ni svrhu postojanja tradicionalne mostarske nošnje jer je vidi kao prizemnu nošnju koja se ne uklapa u zapadnjačke definicije ženstvenosti. Ovaj minuciozni opis svjedoči kulturalnom i istorodnom nadmetanju, te zasigurno zavrjeđuje mnogo više pažnje u kontekstu rodnog identiteta u balkanističkom diskursu.

4.

S obzirom na vještu uobličenosť putopisa *Crno jagnje i sivi soko*, neosporivo je da on predstavlja nemjerljiv doprinos u pisanjima o Balkanu i britanskoj književnosti, kao i doprinos svjetskoj književnosti imajući u vidu niz publikacija koje su nastale inspirisane njime. Važno je istaći da se ne radi samo o književnim nego i neknjiževnim publikacijama, što upućuje na intertekstualne i interdiskurzivne aspekte putopisa Rebecce West. Šira kontekstualizacija ovog putopisa upućuje na njegov status

književno-političkog diskursa odnosno na silinu njegove recepcije na geopolitičkom nivou koja se očitovala kroz politička previranja na ovim prostorima krajem 20. stoljeća. Raščitavanje putopisa je pokazalo da je on i plodno tlo za razne postkolonijalne i imagološke interpretacije, imajući u vidu reprezentaciju balkanskih naroda s područja Mostara u ovom putopisu. Dakle, s pravom se može konstatovati da je *Crno jagnje i sivi soko* diskurzivna artikulacija zapadnjačkih predodžbi o Balkanu/balkanizma.

Kako je ranije navedeno, specifikum balkanizma je zasnovan na evropocentričnosti zapadnoevropskih sila koje Balkan vide kao polucivilizovan, poluorijentalan, i barbarski, tj. na sličnom principu kao orijentalizam. Može se reći da je balkanizam nešto komplikovaniji u odnosu na orijentalizam, uzimajući u obzir položaj Balkana u Evropi. U balkanizmu, Balkan jeste geografski u Evropi dok je u svim ostalim paradigmama Drugi, onaj koji ne pripada ni Orijentu ni Okcidentu u potpunosti i koji je uvijek između - poluevropski, poluorijentalan, i polucivilizovan. West potvrđuje ovu premisu kroz niz primjera. Balkanski Drugi je reprezentiran ne kao sušta suprotnost nego kao skup dvosmislenosti, onog što Todorova naziva imputiranom dvosmislenošću (1999: 23-39). Najčešći stereotip koji se može pronaći u poglavlju o Hercegovini je onaj o vjerskom (muslimanskom) Drugom, koji stvara vjerske karakterologije i obrasce ponašanja. Iako je prikaz vjerskog Drugog, koje(g) West sreće na području Mostara, najzastupljeniji, ne treba zanemariti ni rasne, nacionalne, kulturalne, i rodne prerasude predstavljene u Westinom putopisu. Pomenute predrasude potječu iz evropocentričnosti i etnocentričnosti pripovijedačice. Njene heteropredodžbe su uveliko uvjetovane njenim autopredodžbama, pa se u putopisu radi o brojnim vrstama sučeljavanja i nadmetanja koji potvrđuju drugi dio autoricinog pseudonima: West⁹ (Zapad).

9 U prevodilačkoj praksi nije prihvatljivo prevođenje imena i prezimena, bilo da se radi o stvarnom ili fiktivnom imenu/prezimeni, ali je to pravilo ovdje prekršeno zarad ilustriranja implikacija ovakvog pseudonima.

A WORD ABOUT MOSTAR AS THE OTHER IN REBECCA WEST'S TRAVELOGUE *BLACK LAMB* AND *GREY FALCON*

Summary

The symbiosis of European and Oriental climate in the Balkans, especially in the area of Bosnia and Herzegovina, has always been a source of curiosity for Western cultures. This is evidenced by a number of literary publications, among which, according to the popularity and strength of the views and stereotypes expressed, the travelogue of Rebecca West stands out. Various works deal with the concept of balkanism (Western stereotypes of the Balkans) in West's travelogue but hardly any of these pay attention to the balkanist representation of Herzegovina in the above-mentioned travelogue. The chapter about Herzegovina contains a subchapter about Mostar and its surroundings in which the authoress describes architecture, religion, fashion, and the behavior of men and women with a special emphasis on the Muslim population. The aim of this paper is to present some examples of the balkanist discourse (racial, ethnic, gender, and religious) in *Black Lamb and Grey Falcon*, as well as the discursive modalities which West uses to construct Mostar and its surroundings as the Other. The paper also questions the impact of West's travelogue on the political turmoil in B&H by the end of the 20th century, i.e. its status of a literary political discourse that has great echoes today in the socio-political context of the Balkans and beyond.

Keywords: Mostar, the Other, stereotypes, Rebecca West, Balkanism

SLOVO O MOSTARU

Literatura:

- Alihodžić, Nina (2014): *Riječi kao Pharmakon: Romanesko propitivanje identiteta u postkolonijalnoj književnoj teoriji*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Bakić-Hayden, Milica (2006): *Varijacije na temu Balkan*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Goldsworthy, Vesna (1998): *Inventing Ruritania: the Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven i London.
- Goldsworthy, Vesna (2003): „Invenција i in(ter)venција: retorika balkanizacije“, *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, 42-56, Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, Beograd.
- Holbrooke, Richard (1998): *To End a War*, Alfred A. Knopf, New York City.
- Kaplan, Robert (1993): *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, St. Martin's Press, New York City.
- Lazarević-Radak, Sanja (2014): „Orientalistički stereotipi i balkanistički diskurs: Dva veka popularne književnosti o Balkanu“, *Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova (knjiga II)*, 302-314, Bosansko filološko društvo, Sarajevo.
- Luketić, Katarina (2013): „Balkan kao mračna podsvijest Evrope“, Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/balkan-kao-mracna-podsvijest-europe-20130422/print>.
- Reeves, Richard (1996): *Running in Place: How Bill Clinton Disappointed America*, Andrews McMeel, Kansas City.
- Schubert, Gabriella (2006): „Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim djelima“, *Zbornik radova: Slika Drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, 17-30, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- Syndram, Karl Ulrich (2009): „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, priredio Davor Dukić i drugi, 71-81, Srednja Europa, Zagreb.
- Todorova, Marija (1999): *Imaginarni Balkan*, u prevodu Dragane Starčević i Aleksandre Bajazetov-Vučen, Biblioteka XX Vek, Beograd.
- West, Rebecca (2000): *Crno jagnje i sivi soko: Putovanje kroz Jugoslaviju*, prevod Nikole Koljevića, četvrto izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- West, Rebecca (2007): *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, s uvodom Christophera Hitchensa, Penguin Books, London.